

Tekkeköy Hagios Demetrios Kilisesi¹

Demet Okuyucu²

Özet

Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıyla gayrimüslim cemaatlere tanınan ibadethane inşa etme hakkının, Samsun ve çevresindeki Rum kiliseleri bağlamında yarattığı dönüşümü ele almaktadır. Bu düzenlemeler, Osmanlı modernleşme sürecinin eşitlikçi hukuk anlayışını tesis etme çabasının bir parçası olarak gayrimüslim cemaatlerin kamusal görünürlüğünü artırmış; yeni kilise inşaatları ve mevcut yapıların onarımı bu sürecin somut göstergeleri olmuştur.

Samsun ve Bafra, 19. yüzyılın ikinci yarısında ticari ve demografik açıdan hızla gelişmiş; Rum nüfusun artışıyla birlikte kilise ve okul inşaatları cemaat kimliğinin görünür kılınmasında belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda **Antyeri Hagios Demetrios Kilisesi**, üç nefli bazilikal planıyla dönemin Rum kilise mimarisinin tipik özelliklerini yansıtan önemli bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Erken Hristiyanlıktan itibaren yaygınlaşan bazilikal şema, 19. yüzyılda Anadolu ve Karadeniz coğrafyasında yoğun biçimde uygulanmış; Hagios Demetrios Kilisesi bu geleneğin bölgesel bir yansımasıdır.

Yapının batı cephesinde yer alan çift çan kulesi, Karadeniz bölgesinde nadir görülen bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Tanzimat sonrası dönemde çan kulelerinin kilise planlarına özgün biçimde dahil edilmesi, cemaatlerin dini kimliklerini mimari üzerinden ifade etme çabasının göstergesidir. Camiye dönüştürülmesiyle iç mekânın özgün özellikleri büyük ölçüde kaybolmuş olsa da Hagios Demetrios Kilisesi, 19. yüzyıl Rum cemaatinin kültürel varlığını ve Osmanlı şehir dokusundaki çok kültürlü yapıyı yansıtan önemli bir anıt niteliğini korumaktadır.

- 1 Bu çalışma “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri” Konulu Doktora tez çalışması kapsamında incelenen yapılardan biri olan “Antyeri Köyü Kilise Camii (Hagios Demetrios Kilisesi)” kilisesinin yeniden ele alınması ve detaylandırılması ile hazırlanmıştır.
- 2 Doçent Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, demet@atauni.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0002-5533-8397>

Tekkeköy Hagios Demetrios Kilisesi

Samsun ilinin doğusundaki merkez ilçelerden biri olan Tekkeköy, doğudan ve güneydoğudan  arşamba, güneybatıdan Asarcık, batıdan Canik ilçesi çevrilidir.³ İlçenin kuzeyinde ise Karadeniz bulunmaktadır. Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim yeri olan bölge Hititler, Frigler, Kimmerler, İskitler ve Lidyalılar, Miletliiler, Persler, Pontus Krallığı ve Romalılar, Bizans, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti devleti şeklindeki bir kronolojiye sahiptir⁴. Tekkeköy ismi, 1250-1330 yılları arasında yaşamış olan şeyh Zeynüddin’in burada yolcuları, düşkünleri ve fakirleri doyurmak üzere kurduğu tekkeeden geldiği ifade edilmektedir⁵.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren önemli bir ticaret ve liman şehri olan Samsun Osmanlı h kimiyyetinde eski ticari önemini kaybederek 19. yüzyıla kadar Sinop limanının gölgesinde k  uk bir iskele olarak kalmıştır. Samsun şehri ve limanının ticari hacmi 19. yüzyıl ortalarından itibaren artmaya başlamıştır. Buna paralel olarak farklı bölgelerden gayrimüslimler, daha sonra Kafkas göçmenleri ve Avrupalı tüccarlar da Samsun’a yerleşmişlerdir. Limana paralel olarak karayolu ulaşımında önemli adımlar atılmıştır. 1862’de başlanan ve 1883’te tamamlanan Sivas’a giden taş d şeli yolun inşası⁶ İç Anadolu’nun Samsun’a bağlanmasını dolayısıyla deniz ve kara ticaretinin gelişmesini sağlamıştır⁷.

Bölgede başlıca ekonomik faaliyet olan tütün ve fındık üretimi, kıyı taşımacılığı ve Rusya ve İran’la yapılan ticarete Rum burjuvazisi h kimdi. İ  bölgelerdeki Rumların kıyı bölgelere yerleşmesi kıyıdaki Rum nüfusunun artmasını sağladığı gibi ekonomik hayatta da Rumların etkisini pekiştirmiştir⁸.

1831 yılı nüfus sayımına göre Canik Sancağında 40.935 Müslüman’a karşılık, 14.803 gayrimüslim olduğu tespit edilmiştir ki gayrimüslim nüfus sadece Rumlardan oluşmamaktadır. 20. yüzyılın başlarına kadar Müslüman ve Gayrimüslim halklar bir arada ve huzur içerisinde yaşamıştır. Canik sancağında rüştiye derecesinde 8, iptidai derecesinde 205 olmak üzere

3 Gülhan  zg r, *Tekkeköy Şehir Coğrafiyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, 8.

4 Arzu Cerit, *Canik Sancağında Rumlar ve Pontus Meselesi (1912-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004, 7-9.

5 Mehmet Sami Bayraktar, Alper Atıcı, şuayip  elemoğlu, Nadire T ba Y ğitpaşa, *“Tekkeköy’de Tarihi Yapı Mirası”*, Tarih Boyunca Tekkeköy, (ed. İbrahim Telli lu), Serander, İstanbul 2021, 125.

6 Anthony Bryer, David Winfield, Selina Ballance, Jane Isaac, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Ashgate Publishing, Great Britain/USA 2002, Part 3, s.254.

7 Cerit, 18.

8 Cerit, 18-20,

toplam 213 gayrimüslim okulu mevcut olması birlikte ve adil yaşamın somut verileridir. Ortodoks Rumların dinsel hizmetlerini İstanbul Patrikhanesine bağlı Metropolitler tarafından yürütmüştür⁹.

Bölgedeki Rum ahali 30 Ocak 1923 tarihinde, 19 maddeden oluşan “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol”¹⁰ gereğince Yunanistan’a göç etmiştir¹¹.

Hagios Demetrios Kilisesi (Antyeri Köyü Kilise Cami)

Yapı Samsun İli Tekkeköy İlçesi’ne bağlı Antyeri Köyü’nde bulunmaktadır. Köyün kuruluşu ile ilgili sözlü bir gelenek şu şekildedir; “*Bir gün Kumuşhane’den (Gümüshane’den) üç kardeş yola çıktılar: Andreas, Yannis ve Nikolas, ve bir derenin kenarına varıp orada durdular. Kumuşhane’den ayrıldılar çünkü orası çok yoksul bir yerdi ve geçinmeleri zordu. Derenin kıyısında üç ev yaptılar: biri Andreas için, biri Yannis için ve biri de Nikolas için. Üçkardeş evlendiler, çocukları oldu, başka evler de yaptılar ve birkaç yıl sonra büyük kardeş Andreas’ın adını verdikleri bir köy kurdular. Bu yüzden oraya Andreandon (Andreas’ın yeri) dediler.*”¹² Andreandon ismi Türkçeleştirilerek günümüzde Antyeri olarak kullanılmaktadır.

Köy, Aşağı (Kato) ve Yukarı (Ano) Andreandon diye iki bölüme ayrılmıştır. Aşağı Andreandon’da Hagios Nikolaos, Yukarı Andreandon’da ise Hagios Demetrios kiliseleri, köyün platosunda ise Aziz Ioannes (Άγιος Ιωάννης) şapeli bulunmaktadır. Sözlü geleneğe göre köyün kurucusu olan Andreas kilisenin temellerini de atan kişi olarak kabul edilir. Böylece köyün yeri, sınırları ve düzeninin de belirlenmiş olduğu ifade edilir¹³.

Yeorgíu K. Katsopoulou’nun “*Laografiká horíyu Andreándon*” (Antseandon’un Halkbilimsel Unsurları) konulu makalesinde, kiliseye ait Türkçe kitabede “*Bu azim (kutsal) kilise, adı Aziz Dimitrios olan, 1840 yılında inşa edilmiştir.*” İfadesinin yazılı olduğundan bahsetmiştir¹⁴.

9 Cerit, 11-21.

10 Yücel Bozdağhoğlu, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Ve Sonuçları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(180), 9-32.

11 İbrahim Erdal, *Türkiye ile Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, 40.

12 Yeorgíu K. Katsopoulou, “Laografiká horíyu Andreándon”, *Arhíon Póntou*, 28, Atina 1966, 309.

13 Katsopoulou, 309.

14 Katsopoulou, 309.

Kilisenin batı cephesinde yer alan girişin yuvarlak kemerli alınlığı içerinde yer alan kare şekilli kitabelik günümüzde beton ile doldurulmuştur (Foto. 1). Katsop lou'nun bahsettiği yazıt bu bölüme ait olmalıdır.

Hagios Demetrios Kilisesi 10.34 x 14.28 m. boyutlarında olup  c nefli bazilikal planlıdır (Plan. 1). Yapıya giriş, günümüzde, doğu cephenin kuzeyinde açılan kapı ile sağlanmaktadır (Foto. 2). Kiliseye ait orijinal giriş batı cephenin ortasında yer almaktadır. Kilisenin doğu cephesi, muhtemelen yapı camiye çevrildiği sırada, değişikliğe uğramıştır. Katsop lou'nun makalesinde yer alan doğu cephesine ait resimde naos duvarının aşağısından başlayan   l  apsis görülmektedir (Foto. 3). Doğu cephede, yapılan değişiklikler sonucunda, cephenin kuzeyinde dikdörtgen formlu bir kapı, ortasında ve güneyinde ise dikdörtgen formlu ve üçgen alınlıklı iki pencere açılmıştır. Üçgen olarak sonlanan doğu cephenin üst bölümünde dikdörtgen formlu ve mazgal türü  c pencere açılmıştır. Pencerelerin arasında yer alan ve saçak altına kadar uzanan plastirlarla cephe  c bölüme ayrılmıştır.

Batı cephe, köşelerde ve cephenin ortasında yer alan plastirlarla dikey  c bölüme ayrılmıştır (Foto. 4). Cephenin ortasında yapının orijinal girişi bulunmaktadır. Giriş iki i  bükey, bir dış bükey silme ile oluşturulmuş dikdörtgen bir  er eve içerisine alınmıştır.   kertilmiş yüzey üzerinde yer alan giriş açıklığı lentoludur. Lento üzerinde yuvarlak kemerli, ortasında kare şekilli kitabelik bulunan, alınlık yer almaktadır. Kitabelik günümüzde sıvalı olup sıvalı yüzey üzerine 1965 tarihi kazınmıştır. Giriş günümüzde örülerek kapatılmıştır (Foto. 4). Girişin üzerinde ikiz kemerli bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Dilimli olan pencere kemerleri, ortada dış bükey kaide üzerine oturan ve stilize edilmiş dor üslubunda başlığı olan bir sütunce, yanlarda ise dışa doğru genişleyen iki kademeli plastirlar üzerine oturmaktadır. Dışta yer alan plastirların üzerlerinde, kabartma olarak, dikdörtgen kaide üzerine oturan birer  i ek motifi işlenmiştir. Pencere silindirik konsollar üzerine yükselen, i  bükey kaideleri ve stilize edilmiş dor tarzı başlıkları olan sütunceler üzerinden yükselen, i  bükey ve dış bükey silmelerle oluşturulan yuvarlak kemerli  er eve içerisine alınmıştır (Foto. 6-7). Kemerin kilit taşı noktasında kabartma olarak yapılmış ve yüzeyi sarmal şekilde düzenlenmiş iki yuvarlak taş görülmektedir. Pencere ile dıştaki yuvarlak kemer arasında kalan yüzeyin ortası dikdörtgen şekilli ve düz bırakılmışken geri kalan bölüm oyma olarak ve birbirleriyle bağlantılı yıldış şeklindeki geometrik motiflerle bezenmiştir. Cephenin yan bölümleri iki katlı ve simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Alt bölüm iki ince ve düz silme ile oluşturulmuş y zeyssel bir yuvarlak kemer, üst bölümü ise dikdörtgen  er eve içerisine alınmış sağır bir yüzey ile doldurulmuştur.

Batı cephenin güney köşesinde, çatının üzerinde, kilisenin çan kulesi yükselmektedir (Foto. 8-9). Çan kulesi sekizgen yüksek bir kasnak üzerinden yükselmektedir. Kasnağın yüzeyleri bir dışa taşkın bir çökertme yüzey şeklinde alternatifli olarak düzenlenmiş, kasnak gövdesi dışa taşkın yüzeylerde iç bükey ve dışa taşıntılı silme ile çökertilmiş yüzeyler ise iki dış bükey silmenin oluşturduğu yuvarlak kemerlerle ikiye bölünmüştür (Foto. 10). Çan kulesinin baldaken gövdesi, kaidenin dışa taşıntılı dört yüzeyi üzerine denk gelecek şekilde yerleştirilen, ikiz sütuncelerle oluşturulmuştur. Bütün halindeki sütunceler dikdörtgen altlık üzerinde yükselmekte ve benzer şekilde üst bölümde sonlanmaktadır. Sütuncelerin alt bölümüne, dış bükey bir bilezik ile kaide, üst bölümüne ise yine dış bükey iki bilezik ile başlık görünümü verilmiştir. Sütunceler birbirlerine, iç bükey, yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Kemerlerin aralarına atılan metal gergilerle açılmaları engellenmiş ve sağlam kalmaları sağlanmıştır. Gövdenin dış sırası şeklindeki bir silme ve onun üzerinde yer alan bir dış bükey silme ile sonlanmıştır. Çan kulesi, taştan yapılmış, soğan şeklindeki bir kubbe ile örtülüdür (Foto. 11-12). Kubbenin üzerinde bulunması gereken haçın kaidesi ile çanın asıldığı metal aksam günümüzde görülebilmektedir. Katsopólou'nun Andreandon yerleşimi hakkındaki makalesinde kilisenin doğu ve batı cephelerine ait birer resim bulunmaktadır. Kilisenin orijinal isminin de verildiği bu yayındaki resimden kilisenin batı cephesindeki çift çan kulesi görülmektedir.

Yapının kuzey ve güney cepheleri simetrik düzenlenmiştir. Cepheler, belirli aralıklarla yerleştirilmiş ve cephe boyunca uzanan üç plastır ile dört bölüme ayrılmış, her bölümün üzerinde mazgal türü birer pencere açılmıştır. Kuzey cephede açılan mazgal pencerelerin altına, doğudan itibaren birinci ve ikinci bölüme dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli, dördüncü bölüme ise dikdörtgen formlu ve lentolu birer pencere açılmış, üçüncü bölüm yüzeyi boş bırakılmıştır (Foto 13). Güney cephenin de ortada yer alan iki bölümünde, kuzey cephede olduğu gibi mazgal pencerelerin altına denk gelecek şekilde, dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır. Üstte yer alan mazgal pencerelerin tamamı örülerek kapatılmıştır. Pencerelerin cephe ve iç mekandaki durumlarından hareketle sonradan eklendiği düşünülmektedir (Foto. 14). Kuzey cephenin doğusuna bitişik olarak sonradan bir bina eklenmiştir (Foto 15).

Naosta nef ayrımı iki sıra halinde yerleştirilmiş üçer sütun ile sağlanmıştır. Birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan sütunların başlıkları kare formlu olup iç ve dış bükey profillerle kademeli olarak yükseltlen birer altlık üzerine yerleştirilmişlerdir. Taşıyıcı sistemi oluşturan sütun ve plastırların araları metal gergilerle güçlendirilmiştir (Foto 16). Doğu bölümü değişikliğe uğramış olan yapıda sonradan oluşturulan doğu duvarı üzerinde, sonradan

açılan kapı ve pencere ile üstte yer alan ve sonradan kapatılan mazgal türü pencereler görülmektedir (Foto 17). Dıştan dikkörtgen formlu olan pencereler iç mekana yuvarlak kemerli olarak yansıtılmıştır. Batı duvarının orta bölümünde, geniş bir yuvarlak kemer içerisine alınmış, yuvarlak kemerli ikiz pencere; güney köşede, duvar yüzeyinden dışarıya doğru silindirik şekilde çıkıntı yapan ve an kulesine çıkışın sağlandığı kaide bölümü görülmektedir (Foto 18). Günümüzde ahşap merdivenlerle ulaşılan kaidede yer alan kapı ile sarmal şekilde devam eden, taştan, merdiven basamakları ile an kulesine çıkılmaktadır (Foto 19-20). Batı duvarının kuzey köşesinde, güneyde yer alan kaidenin simetriği görülmektedir (Foto 21). Kapısı örülerek kapatılan kaide kısmından hareketle kuzey köşede de bir an kulesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Ancak cephede an kulesine ait herhangi bir iz görülmemektedir. Kuzey ve güney duvarları simetrik olarak düzenlenmiştir. Duvar yüzeyleri, birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanan   er plastır ile dört bölüme ayrılmıştır. Plastırın i ve dış bükey profillerle kademeli olarak yükseltilen bir alt bölüm üzerine yerleştirilen başlıkları k  p   klindedir.  k  rtme yüzeyler halindeki her bölüm üzerinde cephelerde açılan dikkörtgen formlu mazgal pencerelerin yuvarlak kemerli olarak yansması ve sonradan açılan pencereler görülmektedir (Foto 22). Kilise camiye çevrildikten sonra güney duvarına mihrap, mihrabın batısına ise ahşap minber eklenmiştir (Foto 23). Yapının   st örtüsü iten orta nefte daha geniş ve yüksek, yan neflerde ise daha dar ve alçak olan, yuvarlak beşik tonoz, dıştan ise kırma çatıdır. Tonozlar, taşıyıcı elemanlar hizasındaki takviye kemerleri ile dilimlenmiştir. Çatının hemen altında, düz saçak silmesi bütün cepheleri dolaşmaktadır (Foto 24). Yapıda süsleme olarak değerlendirilebilecek tek unsur batı cephede yer alan giriş, üzerindeki pencere ve an kulesinin kaidesidir. Yapının tamamen beyaza boyanan i mekanında herhangi bir süsleme unsuru görülmemektedir. Yapının inşasında, duvar dolgularında moloz taş, cephelerde, iç mekanda ve an kulesinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Orijinal özelliklerini kısmen kaybeden yapı günümüzde cami olarak kullanılmaktadır¹⁵.

Değerlendirme

19. yüzyıl Osmanlı siyasi ortamında, özellikle 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaaya tanınan yeniden ibadethane inşa etme hakkı¹⁶, imparatorluğun dini ve kültürel manzarasında önemli bir

15 Demet Okuyucu, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Rum Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, 342-346

16 Sacit Pekak, "18.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri", Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Ankara 1997, 79.

dönüşüm yaratmıştır. Bu düzenlemeler, Osmanlı modernleşme sürecinin bir parçası olarak çeşitlikçi bir hukuk anlayışını tesis etmeyi amaçlamış; gayrimüslim cemaatlerin kamusal görünürlüğünü artırmış ve toplumsal entegrasyon politikalarının somut bir göstergesi olmuştur. Fermanların ardından başkent İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yeni kiliseler inşa edilmiş, mevcut yapılar ise onarım ve genişletme imkânı bulmuştur. Bu süreç, yalnızca mimari üretimi değil, aynı zamanda cemaatlerin kimliklerini yeniden ifade etme biçimlerini de etkilemiştir. Kilise inşaatlarının artışı, Osmanlı şehir dokusunda yeni mekânsal düzenlemeler doğurmuş; mahallelerin dinsel çeşitliliğini görünür kılmış ve imparatorluğun çok kültürlü yapısının mimari bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Samsun ve Bafra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari ve demografik dönüşümünde öne çıkan merkezler haline gelmiştir. Başlangıçta küçük ve yoksul köyler olan bu yerleşimler, İstanbul-Bağdat yolu üzerindeki stratejik konumları ve özellikle Bafra'nın Osmanlı tütün endüstrisinin merkezi haline gelmesi sayesinde hızla gelişmiştir. 1862-1883 arasında inşa edilen Sivas yolu ve 1891'de başlayan Samsun-Sivas demiryolu projeleri, kentin hinterlandla bağlantısını güçlendirerek ticaret hacmini artırmıştır. Bu süreçte Rum nüfusun göç yoluyla hızla artması, Samsun ve Bafra'nın sosyal ve ekonomik yapısını dönüştürmüştür. Eğitim ve kültürel yaşamda da etkin olan Rum cemaatleri kiliseler ve okullar inşa ederek kimliklerini görünür kılmıştır. 19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün Milli Mücadele'yi Samsun'da başlatması ve ardından gerçekleşen nüfus mübadelesiyle Rumlar bölgeden ayrılmış, yerlerine Yunanistan'dan gelen Türk göçmenler yerleştirilmiştir. Ulusal mücadelenin merkezi olan Samsun 1930'larda Karadeniz'in en önemli limanı olarak yeniden yükselmiştir¹⁷.

Samsun merkez ve merkeze yakın konumdaki kiliseler Rum cemaatinin ekonomik güçlenmesiyle birlikte kimliklerini mimari üzerinden ifade etme çabasının ve ticari güçlerini kültürel görünürlükle pekiştirmelerinin somut birer örneği olmuştur. Samsun, Trabzon'dan farklı olarak Batı Anadolu'ya yönelen ticari ve kültürel açılımın mimari bir yansımasına da sahne olmuştur.

Antyeri Hagios Demetrios Kilisesi üç nefli bazilikal planlı bir yapı olup Karadeniz Bölgesi ve Anadolu coğrafyasının genelinde görülen 19. Yüzyıla ait bazilikal planlı kiliselerle büyük oranda benzer özellikler sergilemektedir. Erken Hristiyanlık döneminden itibaren yaygın bir şekilde kullanılan üç nefli bazilikal şema Post- Bizans dönem başkent ve taşra yapılarında yoğun bir biçimde tatbik edilmiştir.

17 Bryer, Winfield, Ballance, Isaac, 254.

Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde¹⁸, İstanbul'da¹⁹, Orta Anadolu bölgesinde²⁰ Akdeniz bölgesinde²¹, Ege²² ve Batı Anadolu bölgelerinde²³ üç nefli bazilikal plan şeması ile kurulmuş çok sayıda 19. Yüzyıl kilisesi bulunmaktadır.

Camiye dönüştürülmesi neticesinde iç mekânı İslam ibadethanesi olarak kullanılacak olmasının gereği olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu sebeple iç mekanın orijinaline ait özellikler günümüzde görünür değildir. Doğudaki apsis bölümünü ve batı cephesindeki çan kulelerinden birinin yıkılması nedeniyle kilise ilk tasarımından kısmen uzaklaşmıştır.

Çan kuleleri, Bizans dini mimarisine bir kavram ve uygulama olarak Latin istilasından sonra girmiştir. Konstantinopolis'te çan kullanımı daha önce mevcut olsa da, bu kullanım dini değil seküler amaçlıdır²⁴. Fetihden sonra ilan edilen Gayrimüslim nizamnamesi ile yeni kilise inşası, çan çalınması ve kubbelerin kurşunla kaplanması gibi pek çok gelenek yasaklanmıştır²⁵. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıyla birlikte Müslüman olmayan cemaatlerin yeni kilise inşa etmelerine yönelik yasak kaldırılmış, böylece 19. yüzyılda yoğun bir kilise yapım süreci başlamıştır. Bu dönemde çan kuleleri, eski kiliselere sonradan eklenmiş; Tanzimat sonrası yapılar ise özgün planlarında çan kulelerini bütünün ayrılmaz bir parçası olarak barındırmıştır²⁶.

Karadeniz Bölgesi'nde Orta Çağ'dan günümüze ulaşan en önemli çan kulesi Trabzon Ayasofya'sına aittir²⁷. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Orta

18 Okuyucu, 2013, 426.

19 Zafer Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, 608.

20 Şeyda Güngör Açıkgöz, *Kayseri ve Çevresi'ndeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007, 32.

21 Ayşe Aydın, *19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri*, Mersin Kitaplığı-1, Pitura Yayınevi, İstanbul 2011, 48-65.

22 Arman Özgür Erol, *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003, 25-118.

23 Sacit Pekak, Suavi Aydın, "Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), Ankara 1999, 126-132.

24 A.P. Kazhdan, "Semantron", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, New York 1991, 1868.

25 Yavuz Ercan, *Toplu Eserler: II, Rumlar ve Diğer Müslüman olmayan Topluluklar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007, 137-138.

26 Karaca, 632.

27 Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Publications, Washington 1985, 234.

Çağ kiliselerinde de görülen çan kulesi uygulaması 19. yüzyılda gelişen şartların birer ürünüdür. Bölgedeki çan kuleleri çoğunlukla tek kule şeklinde olup yapı ile bütünleşik veya yapıdan bağımsız olmak üzere iki farklı konuma sahiptir²⁸. Bu yapılar süsleme açısından son derece mütevazıdır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Hagios Demetrios Kilisesi batı cephesinde bulunan çift çan kulesi ile Karadeniz bölgesi özelinde üniktir.

Samsun ve çevresindeki Rum kiliseleri Rumların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki kültürel varlığını yansıtan önemli yapılar olarak öne çıkar. Özellikle 1872’de inşasına başlanan Aya Triada (Kutsal Üçlü) Rum Ortodoks Katedrali, Batı etkili neo-klasik üslubu ve soğan kubbesiyle Pontos bölgesinin geleneksel kilise mimarisinden ayrılır; batı cephesindeki iki İtalyan tarzı kule ise dönemin eklektik mimari anlayışını gösterir. Yakın çevredeki Antreantôn’daki Aziz Demetrios Kilisesi de benzer biçimde İtalyan etkili kuleleriyle dikkat çeker²⁹.

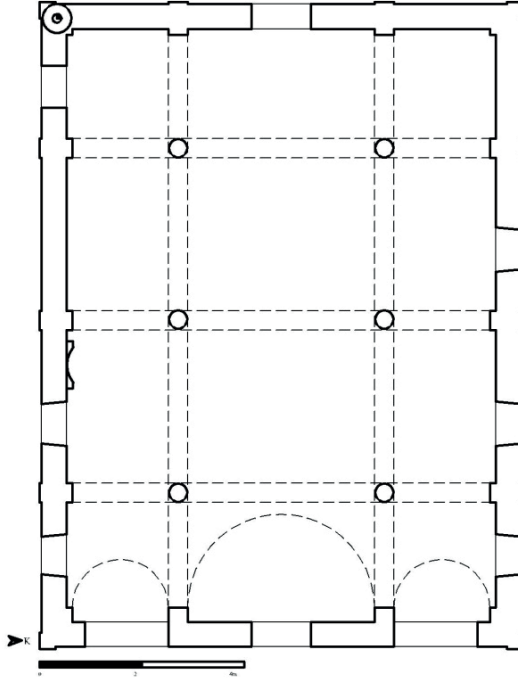
Sonuç

Bu çalışma, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yürürlüğe giren reformların gayrimüslim cemaatlerin mimari üretimleri üzerindeki etkisini, Samsun–Tekkeköy örneği üzerinden değerlendirmiştir. Hagios Demetrios Kilisesi, dönemin hukuki ve toplumsal koşullarının Rum Ortodoks cemaatine sağladığı yeni imkânların mimari karşılığını ortaya koyan nitelikli bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Yapının plan kurgusu, cephe düzenlemesi ve özellikle çift çan kulesi uygulaması, yalnızca dinsel bir mekânın değil, aynı zamanda cemaat kimliğinin kamusal alanda ifade ediliş biçiminin mimari bir göstergesi niteliğindedir.

Kilisenin daha sonraki süreçte camiye dönüştürülmesi, iç mekân düzeninin ve bazı özgün mimari öğelerin kaybına yol açmış olsa da yapı, geç Osmanlı döneminde Karadeniz kıyı yerleşimlerindeki çok katmanlı toplumsal yapıyı yansıtan tarihsel bir belge olma özelliğini korumaktadır. Bu bağlamda Hagios Demetrios Kilisesi, Samsun ve çevresindeki Rum varlığının mimari mirasını anlamada önemli bir referans noktası sunmakta; Tanzimat sonrası dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümünü okumaya imkân veren özgün bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

28 Demet Okuyucu Yılmaz “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 41, 2018, 194-208.

29 Bryer, Winfield, Ballance, Isaac, 251,

Plan 1. *Antyeri Hagios Demetrios KİLİSESİ Planı (Okuyucu, 2013)*

Foto. 1. *Antyeri Köyü KİLİSE Camii batı girişi alınlığındaki tarih bölümü*

Foto. 2. *Antyeri Köyü KİLİSE Camii doğu cephesi*

Foto. 3. Antyeri Köyü Kilise Camii'nin genelini ve doğu cephesini gösteren eski bir fotoğraf (A.P.'dan)

Foto. 4. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesi

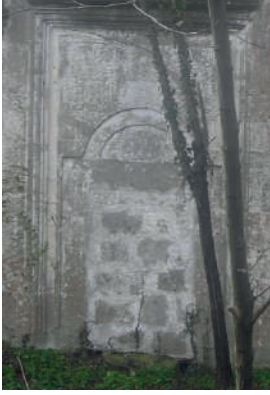

Foto. 5. Antyeri Köyü Kilise Camii girişi

Foto. 6. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesi penceresi

Foto. 7. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesi penceresi detay

Foto. 8. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesinin güney bölümü

Foto. 9. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesinin kuzey bölümü

Foto. 10. Antyeri Köyü Kilise Camii çan kulesi

Foto. 11. Antyeri Köyü Kilise Camii çan kulesinin içi

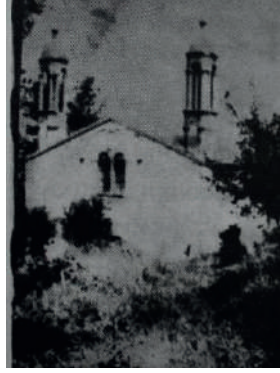

Foto. 12. Antyeri Köyü Kilise Camii batı cephesi ve çan kulelerini gösteren eski bir fotoğraf (A.P.'dan)

Foto. 13. Antyeri Köyü Kilise Camii kuzey cephesi

Foto. 14. Antyeri Köyü Kilise Camii kuzey cephesi

Foto. 15. Antyeri Köyü Kilise Camii
kuzey cephesi

Foto. 16. Antyeri Köyü Kilise Camii
sütun başlığı

Foto. 17. Antyeri Köyü Kilise Camii
doğu duvarı

Foto. 18. Antyeri Köyü Kilise Camii
naosu ve batı duvarı

Foto. 19. Antyeri Köyü Kilise Camii
kuzey çan kulesine çıkışı sağlayan bölüm

Foto. 20. Antyeri Köyü Kilise Camii çan
kulesi merdivenleri

Foto. 21. Antyeri Köyü Kilise Camii
kuzey  an kulesine çıkışı sağlayan bölüm

Foto. 22. Antyeri Köyü Kilise Camii
kuzey duvarı

Foto. 23. Antyeri Köyü Kilise Camii
güney duvarı

Foto. 24. Antyeri Köyü Kilise Camii
tonozları

Kaynakça

- Aydın, Ayşe, *19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri, Mersin Kitaplığı-1*, Pitura Yayınevi, İstanbul 2011.
- Bayraktar, Mehmet Sami, Atıcı, Alper, Çelemoğlu, Şuayip, Yiğitpaşa, Nadire Tuba, “Tekkeköy’de Tarihî Yapı Mirası” Tarih Boyunca Tekkeköy, (ed. İbrahim Tellioglu), Serander, İstanbul 2021, 133-290
- Bozdağhoğlu, Yücel, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Ve Sonuçları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(180), 9-32.
- Bryer, Anthony, Winfield, David, Ballance, Selina, Isaac, Jane, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Ashgate Publishing, Great Britain/USA 2002.
- Bryer, Anthony, Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Publications, Washington 1985.
- Cerit, Arzu, *Canik Sancağında Rumlar ve Pontus Meselesi (1912-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004.
- Ercan, Yavuz, *Toplu Eserler: II, Rumlar ve Diğer Müslüman olmayan Topluluklar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007.
- Erdal, İbrahim, *Türkiye ile Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Güngör Açıkgöz, Şeyda, *Kayseri ve Çevresi’ndeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Karaca, Zafer, *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Katzopolou, Yeorgiu K., “Laografiká horíyu Andreádon”, *Arhion Póntou*, 28, Atina 1966, 309–368.
- Kazhdan, A. P., “Semantron”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Oxford University Press, New York 1991, 1868.
- Okuyucu Yılmaz, Demet “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 41, 2018, 194-208.
- Okuyucu, Demet, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- Özgür Erol, Arman, *Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.
- Özgür, Gülhan, *Tekkeköy Şehir Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2004, 8.

Pekak, Sacit, Aydın, Suavi, “Selçuk ve çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrim uslim Tebaanın İmar Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), Ankara 1999, 126-132.

Pekak, Sacit, “18.-19. Y zyullarda Anadolu’da Yaşayan Gayrim uslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça’daki Post-Bizans Kiliseleri”, Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 1997, 75-90.